

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

BITSKEY ISTVÁN

„Nem úgy bátya!”

Marginálisok Pázmány Kalauzában

A debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának RMK 486. helyrajzi számú *Kalauz*-példányába, az 1623-as kiadásba legalább négy kéz írt különféle marginálisokat, többnyire a 17. és – kisebb részben – a 18. század folyamán.¹ A legtöbbet jegyzetelő olvasó, aki nyilvánvalóan református volt, néhol csak egyes szavakat, másutt egész mondatokat, sőt szinte kisebb értekezéseket helyezett el a lapszéleken vagy a lapok alján. A 652. lapon Pázmány szövege így hangzik: „Az Irásnak pedig igaz értelme nem egyéb az el-szakadot Pártosoknál, hanem a magok tulajdon elméjek fejtegetése s magyarázása.” Emellett a margón a bejegyzés: „Nem úgy bátya!”

Íme, volt tehát előzménye most jubiláló kedves barátunk gyakori vocativusi szóhasználatának, a „bátyuska” megszólításnak, amely többünknek is fülébe cseng, ha Szörényi László kollégánk szavait idézzük fel. Alapvető különbség azonban a kicsinyítő képzőn túl az, hogy a református olvasó polemikus-ironikus éllel használta ezt a formulát, most immár hatvan éves ünnepeltünk ellenben épp a barátság jeleként, a vele folytatott – mindig érdekes – szakmai beszélgetések során használta ezt a megszólítást. S ha már erre az apró formai mozzanatra felfigyeltünk, talán érdemes lesz a nevezett kötet többi marginálisai közül is közölni néhányat, az olykor vaskos, többé-kevésbé azonban mégiscsak szellemes megjegyzések remélhetőleg nem lesznek idegenek ünnepeltünktől, aki a régiség különleges, extravagáns jelenségei iránt egyáltalán nem szokott közömbös maradni.

Mindenekelőtt sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a szóban forgó kötet 18. századi újrakötése során a lapszéleket alaposan levágták, több lapot pedig részben vagy egészben restaurálni kellett, s így a glosszák egy jelentős része odaveszett vagy megcsonkult, teljes

1 A *Kalauz* második kiadása az elsőhöz képest átdolgozott szöveggel jelent meg, a harmadik kiadás úgyszintén, ezeknek összefüggéséről ad áttekintést HARGITTAY Emil bevezető tanulmánya a mű facsimile kiadása előtt, Bp., 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXII), 7 – A debreceni *Kalauz*-példány újrakötése valószínűleg 1777-ben történt, ez az évszám olvasható elöl, valamint: Sign/avit/ Sam/uel/ Mindszenti.

feltárásukra tehát semmiképp nem lehet gondolni. De még így is bőven maradt belőlük. Mostani válogatásunk csupán arra vállalkozik, hogy némi ízelítőt nyújtson ebből a „műfajból” s ráirányítsa a figyelmet a hitviták korának egy jellegzetes szokására, a lap „karéján” történő polemizálásra. Az ilyenfajta glosszák különleges információértékére már Klaniczay Tibor felhívta a figyelmet, amikor Telegdi Miklós *Feleletének* egy példányában, a Bornemisza Péter ellen szóló vitairatában a kézírásos bejegyzéseket tekintette át, s azokat joggal minősítette az olvasói aktivitás figyelemre méltó jeleinek.² A glosszák az irodalmi recepciótörténet fontos adalékai lehetnek, a múltbeli olvasók reflexióit rögzítik, a szóban forgó vitákba történő bekapcsolódásnak egy sajátos módját jelentik.

Jelen esetünkben a „dialogikus olvasás” már a könyv legelején elkezdődött.³ A *Rendi és sommája a könyvben foglaltaknak* című bevezető rész fölött nagyméretű, díszes IHS betűk állnak.⁴ Ezt a vitapartnerre vált olvasó gondosan körülírta, a három betűt a következő módon oldotta fel:

Iesuiták Hittűl Szakattak,
Iesuitae Heretici Sunt,
Iesuitae Harpiae Sunt,
Iesuiták Hitetlen Sásák.

Ez az indítás már eleve kifejezésre juttatta a tollforgató olvasónak a szöveghez való viszonyát, azt az értelmezői pozíciót, amelynek alapvonása a szembenállás.

A tartalomjegyzék kidekorálása ugyancsak figyelmes olvasóra vall. Ahol Pázmány Kálvint kárhóztatja (s ez bizony nem ritka eset), ott szinte mindenütt áthúzta a genfi teológus nevét, és helyette a Pázmányét írta fölé tintával az olvasó. Ez a helyzet többek között az V. könyv II/4. alcímében, ahol „Calvinus megtagadgya Istent” mondatban Kálvin neve helyére a Pázmányé került. Ahol a „hittűl szakattakat” vagy „a Hitnek útavesztettit” vagy kimondottan a lutheránusokat és a kálvinistákat említi a *Kalauz*, ott ezek helyére a „pádisták” szó került, mégpedig néhol oly vastag tintával, hogy az eredeti szó ki sem vehető (csak másik példányból lehetett azonosítani, bár kitalálásuk nem okozott nehézséget). A XV. könyv II/1. számú alcímének kérdőmondatára – „Mely nagy vétek a bálványozás?” – odatoldva: „akit a pádisták cselekesznek.”

2 KLANICZAY Tibor, *Vita a könyv margóján*, Magyar Könyvszemle, 1962, 52–55, valamint *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 242–248. – A marginálisok szerepéről legutóbb TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”, „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005, 175–198.

3 A dialogikus olvasásról tanulságos HAJDU Péter értekezése *Már a régi görögök is... című* kötetében, Bp., 2004, 158–182, főként 181.

4 Az 1637-es kiadás ezeket a nyomdai cifrákat teljes mértékben átrendezte.

A tartalomjegyzékben az V. könyv II/5. alcíme így hangzik: *A Calvinus Istene igaz mostoha Atya*. Ehhez a következő kommentár került a margóra: „Káromlást szóllasz! Méltó halálra! ... hitetlen Vén Pribék, ki az igazságtól eltértél. Igazabban lehetne bizony az könyvnek titulussa: Igazságrul elvezető Kalauz.”

A 652. lapon az írásunk címeként idézett bejegyzés a legszolidabb; még a legszalonnépeesebbek közé tartozik; csak enyhe derűvel fejezi ki, hogy szerzőjük szerint bizony nem úgy állnak a dolgok, ahogyan Pázmány magyarázza. Ennél sokkal erősebb a tónus a többi helyen. Mindjárt a 2. lapon, az *Előljáró levélben* az érsek arról ír, hogy a protestáns fél olyasmikkel vádolja a pápistákat, amelyeket ők nem vallanak, a bálványozásról már sokszor kifejtette a katolikus fél álláspontját, de a vitapartnerek „fülök mellől bocsátták, amit gyakran fülökbe rágunk.” Kommentár a lapszélén: „Rágod a szart.” Ez a kifejezés még több helyen megismétlődik.

A *Kalauz* szövege a folytatásban arról szól, hogy ha a bálványozás vádja a katolikusokra nézve igaz lenne, „semmiféle Tudomány nagyobb gyűlölséget nem érdemlene a miénknél.” Az egykori olvasó a feltételes módot kijelentővé alakította: „érdemel,” majd mellé írta: „Való biza.”

Az *Előljáró levélben* (1. lap verso) jegyzi meg Pázmány a patrisztikai tradíció követésének közismerten hangoztatott szellemében: „azon igyekeztem, hogy a Régiek nyomából ki ne lépjem.” A lapszéli megjegyzés ehhez: „NB. De hogy nem, de úgy kiléptél, hogy be nem hághacc.”

A lap alján a következő szöveg áll: „Talám nem olvastad a Római breviáriumot, hiszen ott vannak azok, de olvastad szemtelen, de nem akarod érteni hittől szakatt eretnek.”

A *Kalauz* egyik alfejezete sorra veszi és cáfolja a Jézus Társaság tagjait ért vádakokat és rágalmakat, melyek uralkodók meggyilkolásában való részvételekről, kicsapongásokról, ármánykodásokról, az európai történelemből vett bűnesetektől és a legkülönbélebb hiedelmektől szólnak. Az alcím: *Az Iesuitákról költöt Tekéletlenségek*. Az utóbbi szó mellett a bejegyzés: „Igazság.” Ezt követően a marginálisok szerzője igyekszik gyarapítani egygel a pápisták bűnlajstromát, amikor ezeket írja a lap szélére: „Te talán nem tudsz semmit Jacobus Clemensről, a ki böjtölt és imádkozott azért, hogy szerencsésen megölhesse Henriket, és akit ezen gonosságért a szentek közé számláltak” (264). A protestáns bejegyző itt III. Henrik francia király meggyilkolására utal, akit a hugenottákkal kialakított egyezsége miatt a nevezett domonkosrendi szerzetes, a Katolikus Liga fanatikus híve, Jacques Clement (1567–1589) 1589. augusztus 1-jén halálra sebesített egy törrel. Másnap a merénylőt felnégyelték, és testének darabjait elégették, V. Sixtus pápa viszont mártírnak nyilvánította őt.⁵ Protestáns körökben mindez – érthető módon – nagy felháborodást váltott ki.

5 Ernest LAVISSE, *Histoire de France*, vol. VI, Paris, 1904.

Ugyanitt olvasható az is, hogy a „tévelygők” szerint Madridban, a Szent Jeromos kolostorban a jezsuiták bacchanáliákat rendeztek, s az épület melletti kert tavában általuk levágott háromszáz gyermekfejet találtak. Pázmány ezt képtelenségnek minősíti, még a kolostor létezését is tagadja, a lapszéli kommentár viszont a gyermekfejeket illetően: „négy száznál is több volt az” (267). A beírás szerzője láthatóan igen biztos a dolgában, s aligha kételkedhetünk abban, hogy hitte is, amit leírt.

A marginálisok szerzőjének – néhol igencsak vastkos megjegyzései mellett – viszont finom iróniára valló észrevételei is vannak. Az utóbbira példa, amikor Pázmány mondatára, mely szerint „a régi Római Ecclesiában nincsen semmi sötétség”, ezt írja válaszként a lapszélre: „Igazat mondál abban, mert mihelt az misére mentek, mingyárt gyertyát gyútotok, mintha nappal az nélkül nem látnátok” (554).

Amikor az érsek Augustinusra hivatkozik, a lapszélen a helytelenítő megjegyzés: „bár Szent Pállal bizonyítanál” (555). Pázmánynak közismerten legtöbbet hivatkozott ókori tekintélye Ágoston, ezzel szemben a református szerző a Bibliát, Pál apostolt részesítené előnyben.

A 612. lap sokféle (nehezen olvasható) bejegyzése között világosan kivehető a beírás: „Námzáp Péter.” Ez a gúnynev a szakirodalomból jól ismert, először Zvonarich Miklós gúnyversében fordul elő:

Igy Pazman, Nám ZÁP: rút búzzel fujt, alet, izzaszt,
MIT mondasz? higgyed, RUSNYA PAP EZ, kis alak.

A *Magyar anagrammás versek* című szerzemény a Zvonarich Imre és Nagy Benedek evangélikus szerzők által kiadott vitairatban (*Pázmány Péter píronsági*, Keresztúr, 1615) jelent meg,⁶ s már válasz volt a korábban Pázmány által Alvinczi Péter ellen szerzett hasonló verselményekre.⁷ Úgy látszik, a gúnynev igencsak elterjedt, a református olvasók is jól ismerték. Az anagrammás versek a hitviták gyakran alkalmazott poétikai eszközei voltak, többnyire a vitapartner nevének kifigurázását célozták.

A kötet végén lévő egyik hosszabb bejegyzést szerencsére megkímélte a könyvkötő olója, s így ezt a mondatot teljes terjedelmében idézhetjük. „Bizony nem tudom micsoda föld barlangja okádta ki ama rothatt galagonyának gyökerenn hízott tolvaj Loyola pandúr csipkés kaponyája szürke kápás seregét, a Jésus urunkat (?) útálókat” (1065).

Talán összefoglalásnak szánta az ismeretlen olvasó ezt a nem csekély nyelvi leleménnyel megfogalmazott véleményt? Úgy látszik igen, s ha így van, akkor ez egyben

6 RMNy 1091.

7 *Régi magyar költők tára*, XVII/8, s. a. rend. KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, 1976, 215, nr. 75, valamint újabb kiadása: *Hatvanhat csúfos gajd. XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, s. a. rend. HARGITTAY Emil, Bp., 1983, 172, nr. 39.

jelzése is annak, hogy a hitviták korában meglehetősen csekély hatása volt az argumen-tációnak; az ellentétes felekezetű olvasók valószínűleg más esetekben is inkább csak a replika szintjén maradtak meg, amikor ellenlábasaik szövegeit olvasták. A szövegek ritkán működtek érdemi dialógusként, ehelyett a saját felekezeti identitás megerősítését szolgál-ták az ellenvetések, a glosszák, az ironikus megjegyzések, a szójátékok, az anagrammák. A marginálisok, amelyeket a hitviták korára nézve érdemes lenne a jövőben nagyobb mennyiségben feltárnia a kutatásnak, azt mutatják, hogy a konfesszionális kötődés által megszabott alapállás eleve meghatározta a befogadó viszonyát az olvasott szöveghez. Töprengésnek, kérdések megfogalmazásának, dilemmák jelzésének, azaz valódi dialó-gusnak, eszmeccserének nyoma sincs itt; a szerző és az olvasó egyaránt apologetikus pozíciót foglalt el. A hitvitázó írásoknak ezért egyik fontos funkciójaként az öngazolást, az önreprezentációt jelölhetjük meg. Jórészt a saját álláspont minél pontosabb megfo-galmazására törekvő identitásképző szövegeknek minősíthetők, mintsem meggyőző ér-velésükkel hatást elérő, a vitapartnerek nézeteit alapvetően befolyásoló szellemi fegyvereknek. Bizonyára ez utóbbiakra is lehet példákat találni, az egykori olvasók lap-széli bejegyzései viszont az előbbi esetet látszanak igazolni.